

Kool ja kirik, keel ka

Kirik, keel ja kool. Haridusideed varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 17. Raamat ja aeg 6.) Koostanud Piret Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2021. 184 lk.

Rahvusraamatukogu toimetiste allseeria „Raamat ja aeg” varasemad väljaanded – artiklikogumikud ja üks monograafia – on toonud lugeja ette kõrgetasemelisi teadustöid Eesti- ja Liivimaa vanema ajaloo, eelkõige varauusaegse kultuuriloo vallast. Nii võib ka sellele kogumikule läheneda

kõrgete ootustega. Koostajaks on jätkuvalt Piret Lotman, kes on seekord valinud teemaks Eesti- ja Liivimaa haridusideed varauusaja perioodil. Sama temaatika on olnud tähelepanu all kahes Rahvusarhiivi toimetiste seerias ilmunud soliidses artiklikogumikus, „Kroonikast kantadini” (2013) ja „Kroonikast epitaafini” (2017). Varauusaegsed haridusolud seisid lahutamatus seoses kirikliku sfääriga ning vaatlusaluse kogumiku mõni artikkel tegeleb suuremal või vähemal määral veel mitmesuguste keeleküsimumustega, mis kõik kokku põhjendab kenasti üldpealkirja valikut.

Koostaja saatesõnale järgnev Tiina Kala artikkel „Kantsel ja klassituba. Keskaegse Liivimaa hariduselu õiguslik ja institutsionaalne korraldus” on ülejäänud viie artikliga võrreldes nii ajalise kui ka geograafilise ulatuse mõttes omalaadses positsioonis: selle uurimisobjektiks on keskaegne Liivimaa. Uurides siinse haridussüsteemi sõltuvust ühelt poolt üleeuroopalistest ja teiselt poolt kohalikest normidest, väldib autor eksplitsiitselt keskaegse hariduselu käsitlemist uusaegse rahvahariduse eellooda ja eristab seda kui iseseisvat valdkonda oma spetsiifiliste eesmärkide ja ülesehitusega. Säilinud allikad, mida baltisaksa ajaloolased on juba laialdaselt kasutanud, on suuremalt jaolt äärmiselt lünklikud, puudutades peamiselt õiguslikke ja majanduslikke küsimusi; hariduse sisu kohta pakuvad need vaid harva midagi olulist. Käsitledes nii arvukaid tuntud kui ka senitundmatuid allikaid, näitab autor muu hulgas, et kriitiliselt tuleb suhtuda varasemas historiograafias levinud väidetes, justkui olnuks Liivimaa vaimulikkonna haridustase ebapiisav ja põliselanikkonna teadmised ristiusu õpetusest ebatavaliselt kasinad. Sellised väited tuginevad normatiivsetele allikatele, mille eesmärk polnud igapäevase tegeliku kirikuelu kirjeldamine, vaid selles vallas esinevate puudustega võitlemine. Tuntud on Leonid Arbusowi väide Liivimaa haridusolude sekulariseerumise tendentsist keskaja lõpu poole, kuid institutsionaalse korralduse osas ei leia see allikatest kinnitust.

Teised artiklid uurivad probleeme, mida saab ruumiliselt otsapidi seostada mõne konkreetse linnaga. Jüri Kivimäe kirjatöö „Reformatsioon, humanism ja kooliuuendus Tallinnas 16. sajandi algupoolel. Sissevaateid ja tõlgendusi” läheb mõnele Tallinna kooliajaloo üksiküsimusele eelkõige isikuajaloo kaudu. Varasemast historiograafiast pärinevat teadmist täiendab autor koolmeistrite

kirjadest ja arveraamatutest pärinevate andmete abil. Artikli peategelased on kaks Wittenbergi ülikooli haridusega meest, Magdeburgi lähedal sündinud Joachim Walter ja Göttingenist pärit Hermann Gronau, ning teadmata päritolu ja haridustega Marcus Leo. Nende inimeste kaudu on Kivimäe õnnestunud rikastanud Tallinna linnakooli uuenemise lugu reformatsioonijärgses linnaühiskonnas, kus aegamööda toodi kooliõpetusse Philipp Melanchthoni ja Johannes Bugenhageni põhimõtetele vastavad humanistlikud ideed ning tekstid.

Järgmise artikli tulipunktis on Riia. Kristi Viidingu laialdasel, seni vähetuntud või üldse kasutamata allikmaterjalil põhinev kirjutis „*Veluti academiae Livonicae principium futurum*: kõrgkooli rajamise plaanid Liivimaal enne Rootsi aega” käsitleb ühte tähelepanuväärset, küll teostamata jäänud kõrghariduse andmise algatust XVI sajandi lõpukümnendil. Liivimaa humanismi üks kesksemaid õpetlasi, Riia sündik David Hilchen kavandas Riia toomkooli muutmist Liivimaa esimeseks ülikooliks. See *Academia Livonica* idee on varasemate uurijate vaateväljast kõrvale jäänud. Artiklile lisab väärtust Hilcheni algatuse laiema konteksti üksikasjalik uurimine, toetudes sealjuures eriti Poola ja Leedu ajaloolaste töödele. Nii saab teada, et oma reformipüüdele leidis Hilchen eeskujusid mitmelt poolt: Straßburgi akadeemiast ja Poola alalt Thornist (Toruń), Lewartówist (Lubartów) ning eelkõige Zamości akadeemiast. Õppetööd puudutava kõrval pidi Hilchen oma taotlustes arvestama kaasaaja konfessionaalseid olusid ja nendega lahutamatu seotud poliitilisi tingimusi, sest luterlik Riia linn oli sel ajal roomakatoliikliku Poola ülemvõimu all. Ka eeskujuks olnud koolid tegutsesid erinevate konfessioonide kokkupuutekohtades ja Zamości akadeemia mõjul plaanis Hilchen loobuda usuteaduskonnast. Diskuteeritav

on üks lõppjärelendus, nimelt et Hilcheni *Academia Livonica* ideed võib võtta tema kui Liivimaa patrioodi katsena „säilitada muistne, ühtne ja iseseisev Vana-Liivimaa vähemalt omamaine, ühelegi võõrvõimule allutamata haridusinstituutsiooni kaudu” (lk 79). Eks oli ju Vana-Liivimaa koosnenud mitmest küllalt erilaadest, omavahel tihtipeale vastuoludesse ja ka vaenujalale sattunud territooriumist, mis olid üksteisega üsna lõdvalt seotud ega pruukinud olla poliitiliselt ühtsed.

XVI sajandi lõpu Euroopas levisid laiemalt Petrus Ramusest alguse saanud pedagoogilised uuendused. Nn ramistliku reformiga hakati eri ainete põhialuste kiiremaks ja tõhusamaks omandamiseks kasutama kokkuvõtlikele skeemidele toetuvat õpetamist. Selle küsimusteriingi valgustamine puudutab Tartut. Artiklis „Keeled ja teadused kuu ajaga selgeks ehk paarist kiirõppe meetodite rakendamise näitest varauusaja Eestis” peatub Janika Päll põhjalikumalt saksa õpetlase Philipp Glaumi võimalikel mõjudel, mis realiseerusid Tartu ülikoolis 1640. ja 1650. aastatel eelkõige tema õpilase, Västeråsi gümnaasiumi lektori Gabriel Holsteniuse ja viimase õpilaste, professor Johannes Gezeliuse vanema ning Ericus Holsteniuse tegevuse kaudu. Glaumi skeemidele tugineva meetodi järgi õppides pidi olema võimalik omandada erinevaid aineid nelja nädala kuni kuue kuuga, õpitut kinnistati eraviisilistes disputatsioonides senikaua, kuni õpilane oli valmis avalikuks disputatsiooniks. Autor analüüsib Holsteniuse käsikirjalist harjutusdispuutide alusteksti, mis annab skemaatilise ülevaate füsioloogias. Ka Gezeliuse käsiraamatud kreeka ja heebrea keele õppimiseks on näited kiirõppe meetodi kasutamise kohta. Eraldi väärib mainimist Gezeliuse kreekakeelne tõlge Comeniuse ramismiga seotud õppe- raamatust „Janua linguarum reserata”, mis oma süsteemsusega äratas üle-euroopalist

tähelepanu ja mis tõlgiti paljudesse keeltesse; Gezeliuse eesmärk oli tõlkeraamatuga hõlbustada kreeka keeles kõnelemist ja dispuuteerimist. Ramismiga mõnevõrra seotud Tartu ülikooli mõttelugu on Meelis Friedenthali uurimisteema artiklis „Vara- valgustuslik haridusprogramm Liivimaa jaoks. Michael Dau eklektilise filosoofia juurutamisest”. Preisimaal sündinud Dau, kes oli 1690. aastast Tartus professor kõigepealt ajaloo, seejärel teoreetilise filosoofia ja edasi retoorika ning poeetika alal, seadis oma ülesandeks XVII sajandi lõpul filosoofia õpetamises tekkinud vastuolude ületamise. Vastuolud olid tekkinud Aristoteelse filosoofia taandumise ja mitme uue, omavahel võistleva filosoofiakoolkonna ilmumise tingimustes. Filosoofia tähendas sealjuures teadusi laiemalt, sisuliselt kõike peale teoloogia, juura ja meditsiini. Nii-õelda filosoferimise vabaduse põhimõttest lähtuvalt pidas Dau oluliseks koolkondliku mõtlemise piiratuse ületamist ja seda soovis ta saavutada erinevate koolkondade parimate elementide kombineerimise teel. Selline eklektiline filosoofia tugines Christian Thomasiuse varavalgustuslikele seisukohtadele. Teisalt oli Dau mõjutatud Philipp Jakob Speneri pietistlikust religioonikäsitlusest, millel on Friedenthali järgi olulisi sarnasusi eklektilise filosoofiaga. Dau ladinakeelne teos „Vahenditest, kuidas juurutada eklektilist filosoofiat” (1695) esitab asjakohase, praktiliste elunõuetega arvestava nägemuse nii triviaal- kui ka kõrgema astme haridusest, kajastades ühtlasi Euroopas laiemalt aset leidnud mentaliteedimuutust nii filosoofia kui ka religiooni valdkonnas.

Triin Kröönströmi kirjutisega jõuab kogumiku haridusekäsitlus tagasi Tallinnasse, puudutades aega XVIII sajandi lõpust XIX sajandi alguskolmandikuni. „Jakob Niemanni eesti kool Tallinnas. Liht- rahva haridusest Tallinnas enne algkoolide asutamist” uurib lähemalt Püha Vaimu

kiriku juures tegutsenud õppeasutust ja selle juhti, tuginedes rohketele seni kasutamata arhiivandmetele. Kool, mis esialgu oli üks kolmest Tallinnas lastele ka eesti keeles õpetust andvast koolist, oli sajandivahetuseks jäänud põhiliseks sellelaadseks; valdav osa õppetööst toimus seal ilmselt küll saksa keeles. Taustainfona saab lugeja ülevaate lihtrahva haridusvõimalustest ja alamatest koolidest Tallinnas, samuti kesk- võime olulisematest koolisüsteemi korrastamise sammudest, mis hakkasid hoogu koguma asehaldusajal. Püha Vaimu koguduse köstri, Tallinna linnakooli haridusega Jakob Niemanni isa Andres oli vaba inimene ja Jaani seegi mõisa ametimees, kelle tõenäoline isa pärines Soomest ning oli samas mõisas mölder. Alates 1782. aastast kuni oma surmani 1830. aastal töötas Jakob Niemann õpetaja ja koolijuhatajana kogudusekoolis, mida aastate vältel nimetati eri nimedega. Nii köstripere kui ka

kool pidid hakkama saama väga kitsastes oludes. Koolist said alghariduse sajad eesti päritolu lapsed, teiste seas Dietrich Heinrich Jürgenson ja Philipp Jakob Karell.

Taas kord on Piret Lotmanil õnnestunud koondada meie kultuuriloo uurijate paremikki kuuluvad jõud teaduslikult tasemelt kõigiti esindusliku ja temaatiliselt küllalt ühtlase artiklikogumiku ilmutamiseks. Kõrged ootused on selle kogumiku juures õigustust leidnud, Rahvusraamatukogu toimetiste allseeria „Raamat ja aeg” on jälle oma kvaliteeti tõestanud. Esivanemate tarkus teab öelda, et kuidas töö, nõnda palk: õige ja õiglane oleks anda sisuliselt kõrgetasemelisele tööle ka teadusbürookraatlikult vääriline hinnang. Praegune Eesti Teadusinfosüsteemi klassifikaatori kategooria 3.2 seda kogumiku artiklitele ei anna.

ANDRES ANDRESEN